

Novo ruho za novo doba: Grob iz finalnog bronzanog doba sa Greblja u Mravićima, sjeverna Bosna

Aleksandar Jašarević

Doboj

Ago Mujkanović

Tešanj

Abstract: This paper presents a set of grave finds from the site Greblje in Mravići, near Doboj in northern Bosnia, dated to the final stages of the Bronze Age (Ha B3). The assemblage consists of a considerable number of body ornaments; belt buckles, bracelets, pendants, fibulae and gold spiral wire. The primary focus of the study is the morphological, typological and stylistic analysis of the artifacts in relation to other similar known objects, in order to offer a possible solution to the issue of their chronological positioning and a potential place of manufacture or, at the very least, a cultural context. Ultimately, the grave inventory from Mravići provides us with an assemblage that was undoubtedly part of the inventory of a wealthy person. The selection of these items for deposition evidences careful curation related to representation of the deceased, and stands as a testament to the complex cultural connections present in the form of a wider local/regional network at the beginning of the 8th century BC. Furthermore, the interpretation of the funerary set enables us to better understand human actions in the past, particularly so for an area where the archaeological heritage of this period has to date been very poorly recorded. In the same context, a group of chance finds from the vicinity of the site was also analyzed.

Keywords: Northern Bosnia, Final Bronze Age, female grave, status, chance finds, bronze costume jewelry

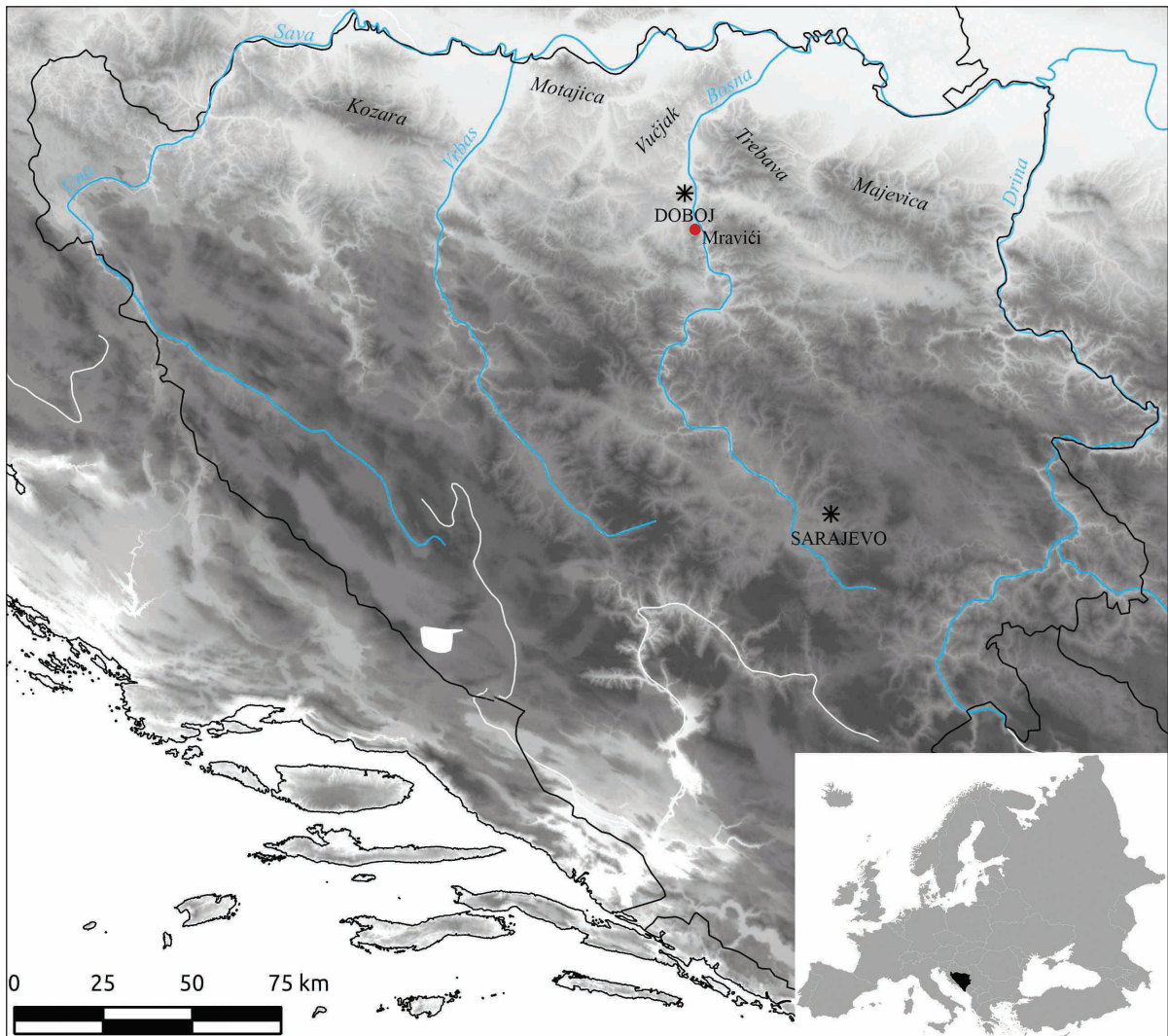
Uvod

Period finalnog bronzanog doba (Ha B period) može se smatrati izrazito dinamičnim razdobljem, s raznolikim interakcijama i intenzivnim komunikacijama između zajednica prisutnih u regiji. Materijalna zaostavština ovog perioda poprima osobene forme kroz najrazličitije tehnologije i materijale koji su proizvod ljudske inventivnosti, mobilnosti, ekonomskih i društvenih odnosa te, konačno, ekoloških uslova koje nudi krajolik sjeverne Bosne. Po prvi put u grobovima imamo jasno prepoznatu socijalnu stratifikaciju i izdvajanje bogatih, prvenstveno ženskih, grobova u cjelokupnoj pogrebnoj praksi.¹ U posljednjih par decenija napravljen je znatan iskorak u publikovanju i interpretaciji arheološke baštine iz ovog

razdoblja.² U prilog tome ide i prezentacija novopublikovanog groba iz Mravića (sl. 3). Okolnosti pronalaska diktiraju i arheološku interpretaciju. Grob je evidentiran na prostoru koji je u lokalnoj toponimiji poznat pod nazivom Greblje nadomak sela Mravići oko 6 km južno od Doboja, nizvodno uz rijeku Bosnu (sl. 1). To je široki plato koji je sa južne strane strmo odsječen od ostatka terena, ostale strane su pristupačne sa blagim padom terena prema sjeveru i istoku. Prilikom izvođenja radova na nivelaciji terena 2022. godine za potrebe poljoprivrednih radova skinut je znatan dio površinskog sloja. Radovi su oštetili veći dio skeleta i grobnu konstrukciju, a sakupljeni materijal predat je nadležnom Muzeju u Tešnju. Zaštitna iskopavanja obavljena su na manjem preostalom dijelu groba. Na

¹ Jašarević 2020, 60.

² König 2004; Gavranović 2011; Jamaković 2011; Gavranović / Mehofer 2016; Gavranović / Jašarević 2016; Blečić Kavur et al. 2019; Jašarević 2018; 2020; 2022.

Slika 1. Topografska pozicija lokaliteta (priređio: A. Jašarević)

svoga 10 cm ispod površine otkriveni su ostaci funerarnog odra od lomljenog kamena, širine 60 cm i očuvane dužine do 80 cm. Od skeleta evidentirane su samo porozne duge kosti krajnjih donjih ekstremiteta. Skelet je ležao u opruženom položaju orijentisan istok–zapad sa glavom na zapadu. Ostatak grobne konstrukcije je uništen i nije moguće utvrditi tačan raspored grobnog inventara. Mikropozicija na kojoj je grob otkriven nesumnjivo je povezana sa obližnjom Gradinom u Mravićima i arheološkim slojevima koji su zabilježeni na ovoj lokaciji (sl. 2).³ Od ovog naseobinskog kompleksa udaljen je 300 m na zapad i dijeli ga samo široka udolina. Gradina u Mravićima locirana je na dominantnom uzvišenju, koje se okomito uzdiže iznad lijeve obale rijeke Bosne. Prostrani plato sa strmim stranama

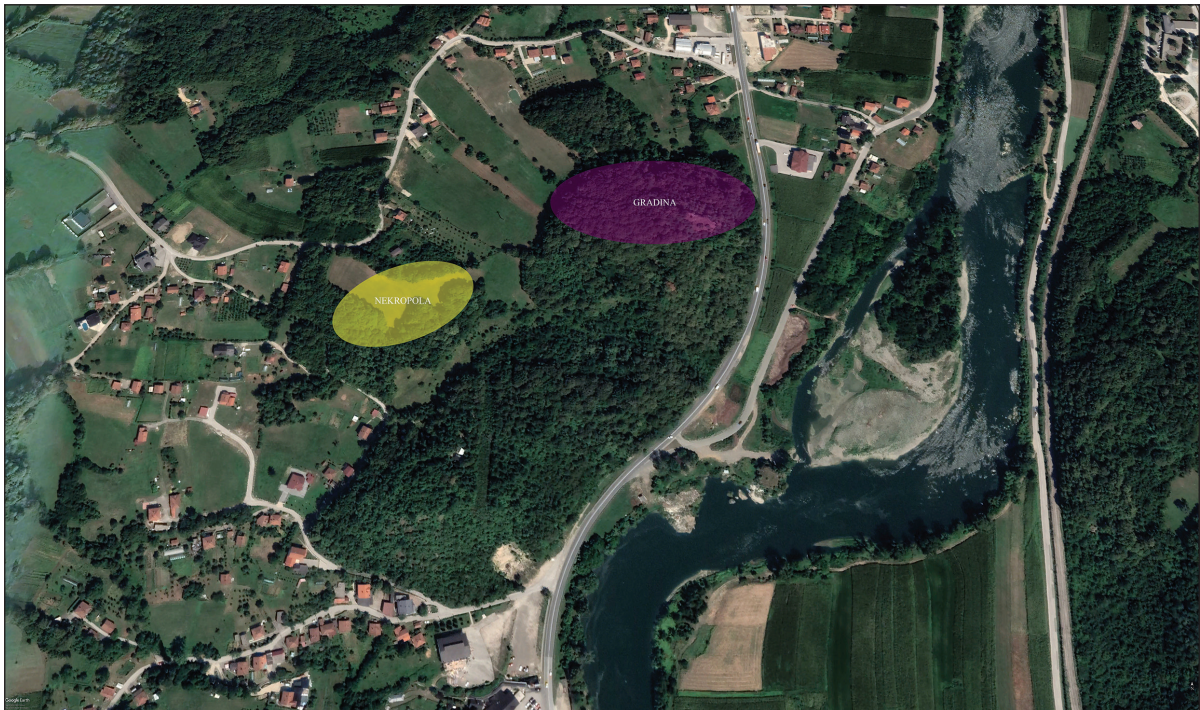
³ Jašarević 2018, 33.

imao je odličnu stratešku poziciju i vizuelnu poveznicu sa ostalim gradinskim naseljima, poput onoga na Crkvini pri ušću Usore u Bosnu. Također, prelaz preko rijeke omogućavao je i prirodni gaz. Dosadašnja arheološka istraživanja pokazala su da je Gradina naseljena u znatnom vremenskom periodu od kasnog neolita do rano-vizantijskog perioda, dok je u srednjem vijeku formirana velika nekropola.⁴

Tipološka, stilska i hronološka interpretacija pogrebnog inventara

Grob iz Mravića u arheološkoj interpretaciji je označen kao devastirana grobna cjelina. Uprkos tome, zabilježeni su neki ključni podaci

⁴ Ibid., 33–40.

Slika 2. Položaj Gradine i nekropole u Mravićima (priredeno prema: Google Maps 2024)

koji pomažu u opštoj rekonstrukciji grobnog inventara. U nedostatku adekvatnog arheološkog konteksta, primarna analiza takvog sklopa usredotočuje se na morfološku, tipološku i stilsku analizu u odnosu na druge poznate artefakte, ako bi se ponudilo moguće rješenje njegovog hronološkog pozicioniranja i potencijalnog mjesta proizvodnje, te određeni kulturni kontekst u kome su ti predmeti cirkulisali. Obradi materijalne kulture predmetnog groba priključeni su i slučajni nalazi sa prostora nekropole u Mravićima.

Narukvice

U skupinu najreprezentativnijeg obručastog nakita svakako se mogu pribrojati narukvice. Evidentirano je ukupno sedam komada, tipološki različitih i različitog stepena očuvanosti/fragmentacije. U prvu kategoriju spadaju masivne punolivene narukvice, elipsoidnog presjeka, sa krajevima koji su blago rastavljeni i postavljeni jedan iznad drugog (T. I, 11–12). Dekoracija je izvedena urezivanjem kružnih linija i poprečnih crtica, koje su metopno raspoređene po tijelu, dok se krajevi završavaju nizom šrafiranih trouglova. Identična dekoracija je

poznata kod narukvica tipa Lučica.⁵ No, oblik i tehnička izvedba je nešto drugačija. Tip Lučica ima ravno postavljene krajeve i izvedene su tehnikom šupljeg livenja.⁶ Narukvice su otkrivene krajem 19. stoljeća u ostavi Lučica u Hrgama kod Zavidovića. Od većeg broja predmeta iz ostave samo su tri dospjela u Zemaljski muzej u Sarajevu, uključujući bronzanu narukvicu, koplje i tuljastu sjekiru.⁷ Naknadno je objavljen još jedan identičan primjerak iz Stoga također kod Zavidovića.⁸ Nadalje, skupini se priključuje i narukvica iz groba 2 sa nekropole u Jablanici kod Lopara.⁹ Hronološki ostava iz Lučica u Hrgama vezuje se uz fazu Ha B3 srednjoevropske periodizacije, odnosno u V horizont ostava međuriječja Drave i Save (faza Matijevići).¹⁰ P. König predlaže nešto starije datiranje u period Ha B1/2, preciznije od druge polovine 11. do kraja 10. stoljeća, odnosno smješta je hronološki u fazu 4 kasno-bronzanodopskih ostava Bosne i Hercegovine.¹¹ Za grob iz Jablanice M. Gavranović određuje

⁵ Gavranović 2011, 209.

⁶ König 2004, T. 59A.

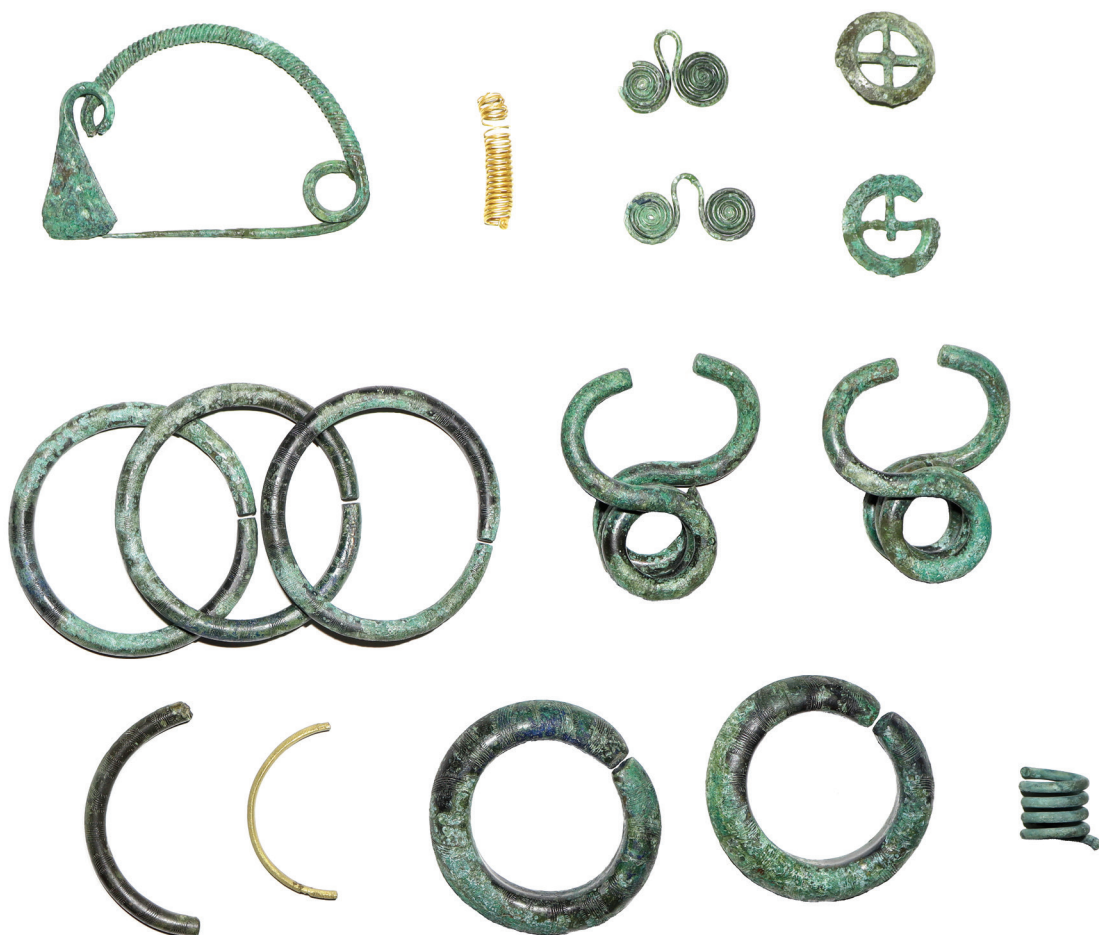
⁷ Dragičević 1897, 479–480, sl. 1–3.

⁸ Gavranović 2011, 209, T. 23: 5. Nije isključena mogućnost da se radi o predmetu iz ostave Lučica u Hrgama.

⁹ Ibid., T. 13: 10.

¹⁰ Vinski-Gasparini 1983b, 665–666; König 2004, 116.

¹¹ König 2004, 27, T. 3.

Slika 3. Grobni inventar, grob 1, Greblje-Mravići (fotografija: A. Jašarević)

datiranje u period od 10. do ranog 9. stoljeća, temeljem fibula tipa Golinjevo.¹² B. Teržan klasifikuje iste fibule kao zapadnobalkanski tip fibula Golinjevo, varijanta Drenov do, te ih vremenski smješta u 9. stoljeće,¹³ što se čini prikladnijom datacijom. Sljedećoj grupi pripadaju punolivena narukvice, elipsoidnog presjeka i otvorenih krajeva (T. I, 13–16). Tri primjerka su u cijelosti očuvana, dok je od četvrtog sačuvana samo polovina. Dekoracija je identična kao kod narukvica iz prve kategorije. Slični oblici poznati su iz naknadno rekonstruisanog groba u Gornjoj Tuzli, datovanog u sam kraj 9. ili početak 8. stoljeća.¹⁴ Također, tu je i veći broj sličnih narukvica/nanogvica kružnog presjeka iz bogato opremljenog groba u Ostrošću kod Cazina.¹⁵ Hronološki

grob je opredijeljen u 9. stoljeće, odnosno Ha B2/3 period.¹⁶ Manje specifičan oblik predstavlja narukvica lećastog presjeka (T. I, 10). Očuvana je samo polovina sa naspramno urezanim trouglovima i poprečnim linijama. Izravne analogije za ovaj tip nisu poznate. Prostorna distribucija prve dvije kategorije narukvica potvrđuje optičaj predmeta u zajednicama koje su bile povezane istim sistemima kulturnih vrijednosti u prezentaciji statusa i prestiža, ali prije svega sa zanatskim radionicama koje imaju iste tehnološke i kulturne tradicije. Nadalje, isti spektar motiva daje jasnu naznaku simboličkog narativa na širem prostoru koji ima svoju bogatu kulturnu pozadinu u smislu društvene, ekonomske ili vjerske identifikacije.¹⁷ Neznatno preoblikovanje u lokalnim radionicama proizvod je određenih

¹² Gavranović 2011, 179, 209.

¹³ Teržan 2016a, 245–246.

¹⁴ Čović 1957, 252, T. I, 10; Vinski-Gasparini 1983a, 620; Jašarević 2022, 73, sl. 3.

¹⁵ Raunig 1982, 5–6. T. II, 7–10.

¹⁶ Teržan 1987, 8; Gavranović 2016, 99.

¹⁷ Jašarević 2022, 76.

estetskih kriterijuma i umješnosti pojedinaca da kreiraju nove oblike.

Pojasne kopče

Period finalnog bronzanog doba (9–8. stoljeće) obilježen je i upotrebom pojasnih kopči, koje postaju svojevrsan statusni simbol u bogato opremljenim nošnjama žena, a u izuzetnim slučajevima i muškaraca.¹⁸ Kružne, krstolike i ažurirane pojasne kopče na teritoriji sjeverne Bosne ističu se ne toliko svojom brojnošću koliko lokalnom zanatskom intervencijom, tj. tipološkom varijabilnošću. Uprkos nekim manjim stilskim razlikama, dvije pojasne kopče iz Mravića, grob 1, mogu se pribrojati u grupu koju je B. Tešmann izdvojila kao tip 3, varijanta 1. Primarna karakteristika je krstoliki ažurirani motiv sa centralnim dugmetom i profilisanim obrubom.¹⁹ Prvi primjerak znatno je izlizan i dekoracija je izvedena urezivanjem sitnih trouglova u dva naspramna reda (T. I, 5). Na centralnom dugmetu urezan je motiv krsta, dok su na ravnim krakovima punktirane sitne nepravilne tačke. Na rubovima kopče izdvojena su dva lučno povijena trna za fiksiranje na podlogu. Drugi primjerak pripada istom tipu, no znatno je fragmentiran i naknadno spojen prilikom konzervatorskih radova (T. I, 6). Dekoracija je izvedena urezivanjem duple cik-cak linije, dok je prostor između njih ukrašen kosim linijama. Također, na centralnom dugmetu urezan je motiv krsta. Izravne paralele vidimo u pojasnoj kopči iz bogato opremljenog ratničkog groba 1 sa nekropole Paklenica u Tešnju, datiran s kraja 9. i početka 8. stoljeća.²⁰ Kopče sa raskošnijom dekoracijom i neznatno drugačijim dizajnom evidentirane su na nekropolama Petkovo Brdo u Radosavskoj²¹ i Lipac kod Doboja²² i datirane u isto razdoblje. Nešto svedeniji oblici poznati su iz skeletnih grobova u Jablanici iz perioda od 8. do početka 7. stoljeća.²³ Ovoj grupi se priključuju i slučajni nalazi sa prostora nekropole u Mravićima. Prvi primjerak ima krstoliku formu sa centralnim dugmetom i ravnim, dvoslivnim kracima sa urezanim kratkim crticama (T. II, 5). Čitava kružna površina

je ukrašena nizom šrafiranih trouglova, koja je sa obje strane omeđena plitkim kanalom sa po dva reda punktiranih tački. Na tijelu, nasuprot su postavljeni ostaci od trna za fiksiranje kopče. Jedan kraj ima trouglastu formu, dok je drugi kraj modelovan u obliku osam plitkih vertikalnih prečki. Primjerak je najsličniji pojasnoj kopči iz Paklenice.²⁴ Sljedeći primjerak ima iste karakteristike, ali dekoracija je znatno izlizana i svedenija (T. II, 8). Zatim slijedi kopča ukrašena u istom maniru s vertikalnim crticama na krakovima i naspramno postavljenim redom trouglova na dvoslivnom kružnom tijelu (T. II, 4). Posljednje dvije kopče spadaju u kategoriju jednostavnih, kružno perforiranih primjeraka sa naglašenim zavojima od trna (T. II, 7, 9). Prema klasifikaciji B. Tešmann pripadaju tipu 2, čije približne varijante vidimo u kopčama iz Gornje Tuzle, Drvara i Donje Doline.²⁵

Fibula

Lučne dvopetljaste fibule s trouglastom stopom su izuzetno raširena pojava i zastupljene su u brojnim varijantama. Datuju se često u odnosu na kontekst nalaženja. Trouglasta stopa je jedan od najranijih oblika, koji postaje uzor u modelovanju i preoblikovanju kasnijih fibula i stvaranju novih modnih trendova. Uprkos tome, njihova koncentracija, kvantitet, kao i tipološka varijabilnost značajna je za panbalkansko područje.²⁶ Među grobnim inventarom pronađena je jedna djelimično oštećena dvopetljasta lučna fibula sa tordiranim lukom, romboičnog presjeka petlje i trouglastom stopom (T. I, 1). Posebno je dekorisana stopa sa urezanim linijama, okomitim cik-cak crticama i punktiranim linijama i trouglom. Fibule ovog tipa S. Gabrovec definisao je kao tip 7a.²⁷ Varijanta sa tordiranim lukom relativno je rijetko zastupljena, za razliku od onih sa urezanim linijama na luku.²⁸ Jedine odgovarajuće uporedbe potiču iz uništenih grobova iz Sotina u istočnoj Slavoniji,²⁹ zatim je tu slučajni primjerak iz Donje Doline³⁰, nešto zapadnije

¹⁸ Ibid., 68.

¹⁹ Tešmann 2004, 143.

²⁰ Truhelka 1907, 62; Jašarević 2022, 69.

²¹ Čović 1966, 164.

²² Jašarević 2022, 68–69, T. I, 2.

²³ Gavranović 2011, 221.

²⁴ Truhelka 1907, 65.

²⁵ Tešmann 2004, 147, sl. 4: 1–3.

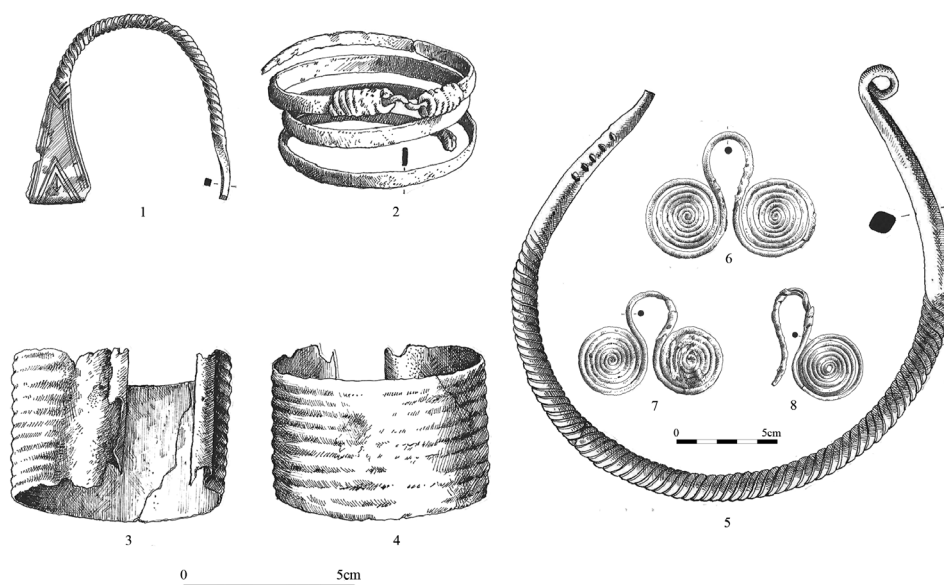
²⁶ Teržan 1990; Vasić 1999, 50; Metzner-Nebelsick 2002, 413; Gavranović 2011, 185–186; 2016, 101.

²⁷ Gabrovec 1970, 20, karta 10.

²⁸ Gavranović 2011, 185.

²⁹ Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 280; Gavranović 2007, 159.

³⁰ Gavranović 2011, 185.

Slika 4. *Gradac-Sokolac* (modifikovano prema Čović 1965a)

fibule iz Stapara i Trnjana u Srbiji³¹ te fibula iz Bačke.³² Ukrašeni primjerak iz Mravića bi se na osnovu motiva mogao donekle uporediti sa dvopetljastim fibulama sa narebrenim lukom iz Bara kod Tuzle.³³ Datiranje je mahom uslovljeno nalazima dvopetljastih fibula sa narebrenim lukom i trougaonom stopom sa glasinackog područja, gdje se smještaju u fazu Glasinac IVa, tj. u 8. stoljeće prema studiji R. Vasića.³⁴ M. Gavranović se s obzirom na dosadašnje kontekste nalaženja oslonio na starije datiranje B. Čovića u kraj 8. i početak 7. stoljeća, odnosno glasinacku fazu IVa i početak faze IVb.³⁵ Hronološki interesantna je i pozicija male dvopetljaste fibule s narebrenim lukom iz groba 9 u Jablanici, pronađena zajedno sa dvije manje narukvice od spiralno namotane žice i datirana u 8. stoljeće.³⁶ Konačno, fibula iz Mravića u kontekstu ostalog izbora pogrebnog ruha daje nam relativni hronološki okvir, i to početak 8. stoljeća.

Ovoj kategoriji funkcionalnih ornamenata priključuju se i dva slučajna nalaza fibula sa prostora nekropole. Prvi je fragment neukrašene trouglaste stope, najvjerovatnije varijanta

dvopetljaste fibule (T. II, 2). Drugi primjerak pripada posebno rijetkoj varijanti jednopetljaste fibule sa tordiranim lukom i trouglastom stopom (T. II, 1). Početak stope je ukrašen visećim trouglovima koji prelaze u kratke vertikalne crte, istim crtama ukrašene su i bočne ivice stope. Zanimljivo je navesti sličnosti sa fibulama ovoga tipa sa Glasinca; Taline XXXIV/1³⁷ i Gradac-Sokolac³⁸ (sl. 4). Međutim, u komparativnoj podjeli slične, iako ne identične paralele možemo vidjeti u fibulama iz starijeg naselja sa Donje Doline³⁹ i slučajnom nalazom iz Pritoke kod Bihaća.⁴⁰ U raštrkanoj prostornoj distribuciji njima se priključuje i fibula znatno manjih dimenzija iz Travnika.⁴¹ Njihovo datiranje je otežano jer ne postoji zatvorena arheološka cjelina. Ipak će ih morfološke karakteristike opredijeliti nadregionalnoj modi od 10. do kraja 9. stoljeća.⁴² Po obliku i veličini slične su dvopetljastim fibulama sa tordiranim lukom te se stoga može smatrati da su prethodile ovoj varijanti ili su donekle istovremeno kombinovane u nošnjama.

³¹ Vasić 1999, 52, T. 27: 327–328.

³² Ibid., T. 27: 319; Metzner-Nebelsick 2002, T. 119: 3.

³³ Gavranović 2007, 160.

³⁴ Vasić 1999, 52.

³⁵ Čović 1987, 588; Gavranović 2007, 157, 164.

³⁶ Gavranović 2011, 185; 2016, 101.

³⁷ Benac / Čović 1957, II, 5.

³⁸ Čović 1965a, 65, T. II, 4.

³⁹ Gavranović 2011, 182, sl. 171: 1.

⁴⁰ Nikolić 1962, T. VI, 34.

⁴¹ Gavranović / Sejfuli 2015, 83, sl. 5.

⁴² Gavranović 2011, 183; usp. Pare 1998, 333–334.

Opruge

Nije neobična u arheologiji pojava predmeta čija je upotreba nepoznata. Zasigurno toj kategoriji pripadaju i ostaci masivnih bronzanih opruga izrađenih od žice oblog presjeka s dva uvinuća i dugim, prema van izvrnutim krajevima (T. I, 17–18). Tačna pozicija u grobu nije poznata, što bi eventualno dalo indicije da li se radi o funkcionalnom dijelu nošnje ili predmetu specifične namjene, od one utilitarne do ritualne. Najvjerovatnije da se radi o kompozitnim predmetima čiji su organski dijelovi iščezli zbog propadljivosti materijala. Pored masivnih primjeraka, evidentirani su i oni manjih dimenzija i sa više navoja (T. I, 8). Dodatnu konfuziju unose i slučajni nalazi masivnih opruga sa prostora nekropole koje su bile spojene (T. III, 3). Sa istog prostora potiče još par opruga (T. III, 5–7). Direktna analogije nisu brojne. U grobu 3 sa susjedne nekropole u Paklenici kod Tešnja evidentiran je identičan primjerak u ženskom grobu. Za razliku od onih iz Mravića, ovaj je bio ukrašen linijama i poprečnim crtama, metopno raspoređenim po žici u maniru geometrijskog stila s kraja bronzanog doba.⁴³ U kontekstu sa dekorisanom stožastom kopčom, grob je hronološki smješten u Ha B3 period, odnosno kraj 9. i početak 8. stoljeća.⁴⁴ Jedan vrlo sličan predmet pronađen je na Gradini u Vrelima kod Bosanskog Broda i datiran je u isto razdoblje.⁴⁵ Na osnovu ovog malog korpusa nalaza, možemo pretpostaviti da se radi o specifičnom obliku koji se pojavljuje u ženskim grobovima, no funkcija mu i dalje ostaje nepoznata. Predmetima sa višestrukom namjenom pripada i manji komad bronzanih navoja sa žicom skoro trouglastog presjeka. Najvjerovatnije je da se radi o fragmentu spirale, dijelovima kompozitnog nakita kakav je evidentiran i među grobovima u Putičevu i Jablanici.⁴⁶

Zlatni privjesak

Ekskluzivnost grobnog inventara upotpunjuje i predmet izrađen od zlata u obliku spiralno namotane žice oblog presjeka (T. I, 9). Debljina žice

nije ujednačena i stanjuje se prema jednom kraju. Završeci su formirani u obliku svinute petlje, od kojih je deblji kraj blago raskucan. Težina iznosi 8 g. Najvjerovatnije da se radi o predmetu koji je korišten u oblikovanju frizure ili kao dio nošnje okačen o neki drugi predmet utilitarno-dekativne namjene. No čini se da je specifičan dizajn ipak lokalna karakteristika. Približne analogije vidimo u manjim spiralnim navojima od bronzane žice sa ušicama iz humke u Putičevu,⁴⁷ kao i u jednom primjerku sa naselja Pod kod Bugojna iz horizonta kasnog bronzanog doba (Pod B).⁴⁸ Rekonstruisana grobna cjelina iz Putičeva datirana je u razdoblje od kraja 11. do početka 9. stoljeća, na osnovu fibule tipa Kakanj.⁴⁹

Predmeti od zlata oduvijek su igrali važnu ulogu kao nemjerljiva vrijednost koja materijalizira društveni i ekonomski prestiž/status. Nijedan drugi materijal nije postigao tako visoku emocionalnost kod ljudi kao zlato. Očito je tome presudila ljepota i sjaj ovog metala. Činjenica da je rijedak i da ga je teško pronaći u prirodi doprinijela je i njegovoj mitskoj vrijednosti. Osim toga, otporan je na oksidaciju i ne gubi svoja svojstva.⁵⁰ No, uprkos tome, predmeti od zlata su rijetko evidentirani u arheološkom kontekstu bronzanog doba na području Bosne i Hercegovine. Na nekropoli spaljenih pokojnika kasnog bronzanog doba Barice kod Gračanice kao prilog i/ili dio nošnje pojavljuju se u svega dva groba; grob 3 u obliku manjeg spiralnog navoja od tanke žice oblog presjeka i u grobu 5 kao fragment deblje narebrene žice, zajedno sa cjevčicama od presovanog zlatnog lima sa uskim rebrima.⁵¹ Periodu finalnog bronzanog doba pripadaju i dva zlatna spiralnaočarasta privjeska sa visokim preklopljenim lukom iz Sitneža kod Prnjavora.⁵² Nalazi iz Kulina brda kod Gradačca sadržali su 745 grama zlatne žice savijene u različit spiralni nakit. Nažalost, ova najvjerovatnije votivna ostava izgubljena je prije više od jednog stoljeća.⁵³ S obzirom na to da su sve kasnobronzanodopske ostave sa područja Bosne i Hercegovine manje-više

⁴⁷ Ibid., 205, sl. 196: 2–5.

⁴⁸ Čović 1965, 59, T. IX, 1.

⁴⁹ Gavranović 2011, 205.

⁵⁰ Betz 1995, 19

⁵¹ Čović 1958, 80–81, 91–92, sl. 2b–c, sl. 5.

⁵² Čović 1957, 253–254, T. II, 2–3; usp. Blečić Kavur et al. 2019, 110.

⁵³ Truhelka 1914, 75; Vinski 1958, 20

⁴³ Truhelka 1907, 66.

⁴⁴ Vinski-Gasparini 1983a, 618; Gavranović 2011, 219; Jašarević 2022, 73.

⁴⁵ Gavranović / Jašarević 2016, 107, sl. 1: 3.

⁴⁶ Gavranović 2011, T. 22: 8–9; T. 14: 5; T. 20: 20.

nepoznatog arheološkog konteksta, valja pretpostaviti s velikom vjerovatnoćom kako je njihov sastav reduciran konačnim kvantitetom prispjelih predmeta. Tako je za ostavu iz Cvrtkovaca kod Doboja zabilježen i podatak o postojanju dvije zlatne žice koje u muzej ipak nisu pristigle.⁵⁴ Nadalje, s područja Hercegovine, od zlata je izrađen par spirala od dvostruko namotane žice zabilježene u devastiranom grobu 1 u tumulu na lokalitetu Drinovci – Otok i okvirno datirane u period od srednjeg bronzanog doba do kraja kasnog bronzanog doba.⁵⁵ U razdoblje kasnog bronzanog doba datiran je i zlatni spiralonaočarasti privjesak sa cilindričnim navojem u sredini iz Korita u Duvanjskom polju, koji ima svoje paralele u istovremenim bronzanim primjercima.⁵⁶ Hercegovačkom zlatu priključuje se i par vitica od jednostruke zlatne žice pronađen u mjestu Sovići kod Gruda, danas u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.⁵⁷ Na kraju se može zaključiti kako su predmeti od zlata hronološki i tipološki izrazito divergentna skupina. Pojedini nalazi imitiraju ili imaju svoje verzije izrađene od bronzne, što im daje izvjestan karakter prestiža i posebne simbolične funkcije. Zlato u bronzanodobnom društvu vjerovatno nikada nije imalo čisto ukrasno ili predmonetarno obilježje materijalnog karaktera; prije svega, imalo je ritualnu i društvenu funkciju, kao simbol statusa i prestiža za njihove vlasnike.⁵⁸ Eliti su zlatni predmeti služili za predstavljanje, legitimiranje i očuvanje svojih moći, autoriteta i identiteta.⁵⁹ Činjenica da predmete od zlata ne pronalazimo među grobnim inventarima može biti posljedica toga što se radi o posebnim komadima nakita koji nisu bili namijenjeni za pogrebno ruho, već su ostajali da cirkuliraju među živim pripadnicima zajednice kao vidljivi i materijalizovani simboli statusa i tradicijske vrijednosti. Što se tiče porijekla sirovine, može se samo pretpostaviti da se radi o lokalnim ležištima rudonosnog gorja središnje Bosne ili pak o importu iz nekih drugih krajeva.⁶⁰

⁵⁴ Blečić Kavur et al. 2019, 106.

⁵⁵ Tomas 2023, 51, 61.

⁵⁶ Čović 1957, 253, T. II, 1.

⁵⁷ Tomas 2023, 59.

⁵⁸ Armbruster 2013, 454, 461; Pernicka 2014, 153.

⁵⁹ Armbruster 2013, 461; usp. Meller 2014, 611.

⁶⁰ Ramović 1999, 10–11; Lehrberger 1995, 134.

Spiralonaočarasti privjesci

Svakom novom objavom, ali i revizijom starijih grobnih cjelina s kraja bronzanog doba, primjetan je veći broj spiralonaočarastih privjesaka, koji sada već čine normativ u pogledu formiranja bogato opremljenih ženskih kostima.⁶¹ Iz Mravića, većina privjesaka je fragmentovana i naknadno spojena prilikom konzervatorskih zahvata, no sakupljeni fragmenti potiču od najmanje 6 komada (T. I, 3–4). Tipološki, riječ je o varijantama manjih dimenzija sa jednostavnom koljenastom vezom između dvije bronzane spirale. Varijabilna regionalna pogrebna praksa tokom 9–8. stoljeća uticala je i na različit odabir i kombinovanje u okviru nošnje. Javljaju se u inhumacijskim grobovima i mogu imati višestruku namjenu: nošeni kao samostalni privjesci / amuleti ili kombinovano, prikačeni o neki drugi predmet utilitarno-dekorativne namjene. U bogato opremljenom ženskom grobu iz Gornje Tuzle evidentirano je 11 fragmenata spiralonaočarastih privjesaka sa promjerom od 2,8 cm do 4,6 cm.⁶² Odgovarajući privjesci pronađeni su i u nekropoli Lipac kod Doboja, također datiranoj u vrijeme Ha B3 perioda,⁶³ kao i oni na nekropoli u Jablanici, gdje dominiraju krupniji komadi, što svakako može biti karakteristika i lokalne zanatske produkcije ovog tipa nakita.⁶⁴

Slučajni nalazi

Ovoj grupi pridružili smo i ostale slučajne nalaze iz bliže okoline. Kroz proteklu deceniju Muzej u Tešnju prikupio je, kroz rekognosciranje, otkup ili donaciju, manju, ali značajnu kolekciju pristorijskih bronzanih artefakata. Većina njih potiče s prostora Mravića i obližnje Gradine. Također, tu je nekoliko predmeta iz neposredne okoline Tešnja.

Tuljaste sjekire

Karakteristična pojava za finalne faze kasnog bronzanog doba (Ha B1–Ha B3) na području između rijeke Save i Jadranskog mora je pojava novih bronzanih predmeta s ograničenom lokalnom ili regionalnom rasprostranjenošću.⁶⁵ To je

⁶¹ Jašarević 2022, 67; usp. Gavranović 2016, 99.

⁶² Čović 1957, 252, T. I, 5–6, 10.

⁶³ Jašarević 2022, 67. T. II, 10.

⁶⁴ Gavranović 2011, 229.

⁶⁵ Gavranović 2021, 385.

najbolje ilustrovano pojavom malih neukrašenih tuljastih sjekira.⁶⁶ Ovom prilikom prezentujemo dva nova nalaza iz neposredne okoline Tešnja. Prva sjekira pronađena je ispred potkapinskog nalazišta Grič u Hrvatinićima nedaleko od Tešnja (T. IV, 2), dok je drugi primjerak slučajni nalaz sa padina Starog grada – Gradine u Tešnju (T. IV, 1). Pripadaju istim tipovima šupljih tuljastih sjekira trapezastog oblika s blago zadebljanim rubom tuljca. Prijelaz između prednjih i bočnih strana naglašen je rebrastim pojačanjima koja počinju odmah ispod zadebljanja na rubu i pružaju se okomito niz sječivo. Sama oštrica je ravna i oblikovana nešto šira nego otvor, što sjekiri daje trapezasti oblik. Zajedničke karakteristike su i približno ista dužina – 8,5 cm, odnosno 9 cm – kao i pozicija ušica. Male neukrašene tuljaste sjekire hronološki su jasno opredijeljene u razdoblje finalnog bronzanog doba. Dosadašnji primjerci koncentrisani su uglavnom na sjevernobosanskoj teritoriji te se vjerovatno mogu interpretirati kao jedna od lokalnih varijanti zapadnobalkanskih tuljastih sjekira iz vremena Ha B3. Direktne paralele vidimo u slučajnom nalazu sjekire iz Tešnja⁶⁷ i ostave Srpska Varoš 2 u Modriči.⁶⁸ Ovoj grupi mogu se pridodati i slične sjekire s vertikalnim rebrima, no bez ušice, koje su zastupljene u ostavi Pašalići kod Gračanice.⁶⁹ Iz ostave Osredak potiče serija malih tuljastih sjekira,⁷⁰ kao i primjerci iz susjednih krajeva; Gajina pećina i Matijevići u Lici ili Cigleniku i Adaševci u slavonsko-srijemskoj regiji.⁷¹ Sličnost je primjetna i sa neukrašenim sjekirama sa tordiranim/facetiranim obodom tuljca poput onih iz Grapske⁷² i ostave Tešanj 1,⁷³ što je svakako produkt lokalnih radionica. Većina malih sjekira su slučajni nalazi ili iz ostava datiranih u fazu 5 kasnobronzanodopskih ostava Bosne i Hercegovine (9. stoljeće),⁷⁴ ili iz V horizonta ostava međuriječja Drave i Save (faza Matijevići).⁷⁵ Ovo datiranje potvrđuju i nalazi

⁶⁶ Žeravica 1993, 75.

⁶⁷ Žeravica 1993, T. 21: 274; König 2004, T. 59C.

⁶⁸ Gavranović / Jašarević 2016, 115, sl. 6.

⁶⁹ Ibid., 116.

⁷⁰ König 2004, T. 59D: 2–4; T. 60: 5–12; T. 61: 13

⁷¹ Vinski-Gasparini 1973, T. 126A, 4; T. 128, 11; T. 129, 5; 130, 1–2.

⁷² König 2004, T. 77: 7–8.

⁷³ Ibid., T. 59: B, 3.

⁷⁴ Ibid., 27.

⁷⁵ Vinski-Gasparini 1973, 169.

keramike tipični za period Ha B3 iz potkapine Grič, neposredno gdje je sjekira i pronađena.⁷⁶

Torkves

Riječ je o tipu širokog areala rasprostranjenosti, koji se u gotovo nepromijenjenom obliku pojavljuje kao dio nakitnog asortimana na prostoru središnjeg i zapadnog Balkana još od kasnog bronzanog doba.⁷⁷ U sjevernoj Bosni, torkvesi su uobičajeni predmeti u ostavama kulture polja s urnama. Najčešće su vremenski neosjetljivi, uobičajeno datovani na osnovu ostalih predmeta.⁷⁸ Svakako torkvesi čine značajan dio repertoara predmeta ženske nošnje iz finalnih faza bronzanog doba.⁷⁹ Sa prostora nekropole u Mravićima potiče primjerak manjeg deformisanog torkvesa s tordiranim središnjim dijelom, gornji dijelovi su romboično profilisani, te s raskucanim i sviutim završecima (T. II, 6). Usporedne analogije vidimo s primjercima iz ostava Monj,⁸⁰ Drenov do⁸¹ i Otoka.⁸² Većina analogija za tordirane ogrlice sa krajevima kružnog presjeka na prostoru južno od Save datuje se u razdoblje Ha B1–B3 (11–9. stoljeće).⁸³ Međutim, kao efektne komade nakita, statusnih odlika, karakteristični su i za raskošnu žensku nošnju kasnijih razdoblja sve do 6. stoljeća, no njih svakako karakteriše masivnost i izraženija dekorativnost.⁸⁴

Britva

Kao poseban i rijedak primjerak izdvaja se nalaz bronzane britve pronađen na lokaciji Orlović, između Hrvatinića i Trepča, uz Trebačku rijeku, nedaleko od Tešnja (T. III, 2). Spada u kategoriju polumjesečastih jednosjeklih britvi sa ručicom kružnog presjeka koja se završava prstenom sa manjom prečkom (sl. 5.). Sa unutrašnje strane od vrha sječiva do početka ručke modelovan je kanal sa naglašenim obostranim ivicama i ukrašenim gustim kosim linijama. Ručka je oblog presjeka te je detaljno ornamentisana kružnim

⁷⁶ Jašarević 2018, 25.

⁷⁷ Vasić 2010, 6–7.

⁷⁸ König 2004, 82; Gavranović 2011, 213.

⁷⁹ Raunig 1982, 8–10; Ložnjak Dizdar 2009, 161; Gavranović 2011, 213.

⁸⁰ König 2004, T. 51: 7.

⁸¹ Ibid., T. 56: 11–12.

⁸² Ibid., T. 68: 12–13; T. 69: 14–16.

⁸³ Ibid., 27; Gavranović 2011, 213.

⁸⁴ Gavranović / Sejfuli 2015, 77.

linijama i vertikalnim crticama, metopno raspoređenim po površini. Također, spoljašnjost prstena i prečka su ukrašenim istim crticama. Sličnost je primjetna sa britvom iz Grapske, posebno po modelovanom kanalu.⁸⁵ Međutim, oblik drške, širina sječiva, a posebno dekoracija su znatno različite. Geografski najbliže paralele su sa britvom sa nekropole Paklenica u Tešnju, koja je isto tako pripisana tipu Grapska.⁸⁶ U grobu 1 sa ove nekropole, britva je bila dio muške ratničke opreme, uključujući kratki mač, koplje i tuljastu sjekiru sa sličnom dekoracijom kao i britva iz Grapske. Ista ornamentika tipična je za brojne domaće bronzane predmete iz razdoblja finalnog bronzanog doba, uključujući bronzane kanije mača iz Velikog Mošunja u srednjoj Bosni i stožaste kopče/falere iz ostave Ometala i Krehin Gradac u Hercegovini. Ornamentalni ansambl ima svoje paralele i u keramičkoj produkciji iz istog perioda u okviru tzv. srednjobosanske kulturne skupine, ali i onih na sjeveru Bosne.⁸⁷ Ovom tipu priključuje se i britva iz Poda otkrivena u posljednjem horizontu naselja iz faze Pod B, datirana u 9. i početak 8. stoljeća.⁸⁸ Na osnovu dosadašnjeg korpusa nalaza možemo pretpostaviti njihov lokalni dizajn i produkciju, no modeli po kojima su nastali nedvojbeno ukazuju na prostor Italije i na brojne polumjesečaste, jednosjekle britve sa bogatom dekoracijom.⁸⁹ Dokaz da su strani modeli lokalno izrađivani posvjedočen je i kalupom za izlivanje britve tipa Určice iz Donje Doline, karakteristične za matično područje između Štajerske i Češke tokom Ha B3 perioda.⁹⁰

Predmeti su u početku tumačeni kao čisto funkcionalne prirode u kontekstu muške higijene. Međutim, britve se uglavnom nalaze u grobovima i ostavama i njihova pojava u takvim kontekstima sugerira da su, pored funkcionalne, imali i simboličku/ritualnu ulogu. Lična higijena i modifikacija tijela igrala je važnu ulogu u izgradnji i izražavanju ritualno značajnih faza

životnog ciklusa pojedinaca u bronzanom dobu.⁹¹ P. Treherne sugerira da bi ukrašena bronzana britva predstavljala dar mladoj osobi visokog ranga/statusa povodom njegovog prvog brijanja, nakon čega ga je pratila kroz njegov život, predstavljajući tako znak muškosti. To je bio i svojevrstan oblik inicijacije u svijet odraslih. Sve se to odnosi na označavanje identiteta konkretnih ljudi, onih kojima je bilo važno i bitno da ih njihov izgled predstavlja na poseban način.⁹² Ratnički identitet je kategorija o kojoj se najviše raspravljalo u studijama bronzanog doba. Pored oružja, on je bio definisan i ličnim predmetima za uljepšavanje i prezentiranje tijela, poput britvi i pinceta.⁹³ Može se pretpostaviti da su toaletni predmeti zapravo korišteni i/ili u pripremi tijela od strane sudionika pogrebne ceremonije. Prema modelu "ideologije prestiža", pogrebni obredi uključuju stvaranje i manipulaciju idealiziranih slika pokojnika, u svrhu legitimizacije društvenog poretka.⁹⁴

Slika 5. Bronzana britva, Orlović
(fotografija: A. Jašarević)

⁸⁵ Benac 1954, 163; Stare 1957, 206; Weber 1996, 249; König 2004, T. 78: 10; Gavranović 2011, 148; Gavranović / Mehoffer 2016, 96;

⁸⁶ Truhelka 1907, 67; Stare 1957, 211–212; Weber 1996, 249; Gavranović 2011, 148.

⁸⁷ Gavranović / Mehoffer 2016, 96.

⁸⁸ Gavranović 2011, 149.

⁸⁹ Bianco Peroni 1979.

⁹⁰ Gavranović 2011, 149.

⁹¹ Harding 2008, 191, 193.

⁹² Treherne 1995, 114.

⁹³ Harding 2008, 194.

⁹⁴ Treherne 1995, 121.

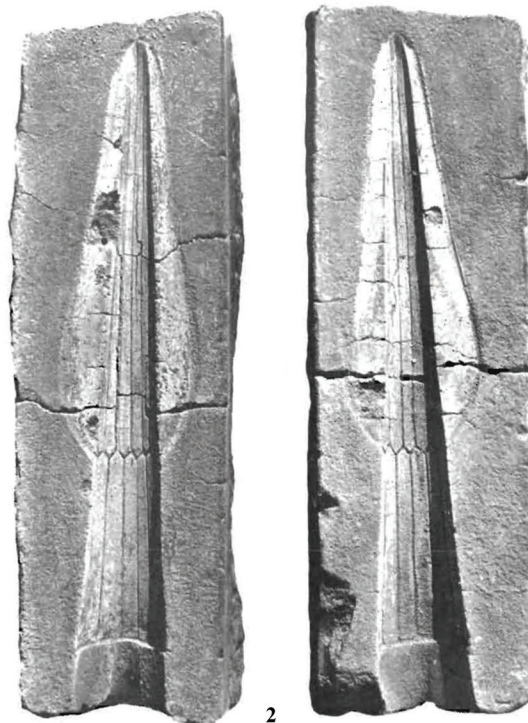
Koplje

Specifičnost u izradi predmeta koja ukazuje na zapadnobalkansko stvaralaštvo jeste pojava bronzanih facetiranih kopalja. Izrađena u lokalnim zanatskim radionicama, dokaz su visokih estetskih i tehnoloških kriterijuma koji su pretočeni u kreiranje jednog od najprepoznatljivijih elemenata navalnog naoružanja s kraja bronzanog doba. Njihovo korištenje dokaz je statusa, tj. posebnog društvenog položaja koji su posjedovali pojedini članovi zajednice. O porijeklu, rasprostranjenosti i vremenskom smještanju koplja dosta se pisalo, posebno u pogledu tipo-hronoloških karakteristika i odrednica.⁹⁵

Ovoj grupi pridružuje se i novi nalaz koplja iz Mravića (T. III, 4, sl. 6: 1). Pronađen je na platou zapadno od Gradine u Mravićima, kao slučajni nalaz. Bronzano koplje ima list plamenaste forme sa okomito facetiranim središnjim rebrom i tuljcem. Karakteristika ovoga primjerka je cik-cak motiv oblikovan na visini baze lista. Ovaj tip oružja se na prostoru zapadnog Balkana pojavljuje u periodu između 11. i 9. stoljeća. U pogledu oblika i ukrasa, slični vrhovi koplja poznati su iz ostave Tešanj sa facetiranim središnjim rebrom i datiranim u 9. stoljeće.⁹⁶ Koplje iz ostave Lučica/Hrge ima facetiran tulac, sličan kopljima iz Grapske, s tim da je razlika u cik-cak ukrasu na visini baze lista kod posljednjih. Koplje iz ostave Ometlo u Hercegovini je u potpunosti facetirano, uključujući list, srednje rebro i tulac,⁹⁷ jednako koplju iz korita Cetine.⁹⁸ Primjerak iz Donje Doline sa facetiranim tulcem i srednjim rebrom ima svoje paralele u koplju iz ostave Matijevići.⁹⁹ Nadalje, koplje iz ostave Ranković u dolini Lašve ima facetirano srednje rebro i hronološki je smješteno u vrijeme između 11. i 10

1

2

Slika 6. – 1. Bronzano facetirano koplje iz Mravića (fotografija: A. Jašarević), 2. Kalupi za facetirana koplja sa Pivnice kod Odžaka (prema Benac 1967)

stoljeća.¹⁰⁰ Važno je naglasiti da svaki pojedinačan primjerak sadrži lokalne, individualne, karakteristike. Koplje iz Mravića nema analogije u poznatim primjercima, ali ima sve metričke i tipološke karakteristike koje ga izravno dovode u vezu sa kalupima za livanje kopalja iz Pivnice kod Odžaka (sl. 6: 2),¹⁰¹ što je direktna poveznica za datiranje u razdoblje kasnog 9. stoljeća.

Tubasti predmet

Zajedno u kontekstu sa kopljem, pronađen je i cilindrični, prošupljeni, bronzani predmet sa malim diskastim gornjim proširenjem (T. III, 1). Isto tako možemo ga klasifikovati i kao djelimično neuspjeli ljevački derivat na osnovu poroznih struktura i šupljina na površini. Dekoracija je izvedena urezivanjem linija i visećih trouglova u maniru geometrijskog stila finalnog bronzanog doba. Predmet pripada posebnoj skupini artefakata čija tačna funkcija nije posve razjašnjena. Opisivani su kao dijelovi privjesaka, kaciga ili kao funkcionalni dijelovi kola.¹⁰² Međutim,

⁹⁵ König 2004, 96; Gavranović 2011, 125; Gavranović / Sejfuli 2015, 81–82; Leshtakov 2015, 87; Pabst 2020, 82–83.

⁹⁶ König 2004, 96.

⁹⁷ Čović 1974, 284, sl. 10; Gavranović 2011, 125.

⁹⁸ Milošević 2017, 5.

⁹⁹ Marić 1964, 27, T. III, 11.

¹⁰⁰ Gavranović / Sejfuli 2015, 81–82.

¹⁰¹ Benac 1967, 155–156, T. 1–3; usp. Gavranović 2011, 125; Gavranović / Sejfuli 2015, 81–82.

¹⁰² Tarbay 2014, 220.

prema C. Pare, su to najvjerojatnije bile zapreke za točkove kola.¹⁰³ Ove male bronzane cijevi s diskastim ili stepenastim rubom rasprostranjene su od Karpatskog bazena do Sjeverne Evrope.¹⁰⁴ U određenim slučajevima, kroz njihovo tijelo provučena je bronzana šipka, što bi moglo potkrijepiti teoriju o barijeri za točkove kola. Neki od njih ukrašeni su snopovima linija (npr. Přestavlký)¹⁰⁵ ili s uzorcima poput borovih iglica (npr. Lengyeltóti).¹⁰⁶ Ove cjevčice datirane su između faza Br D i Ha A1, ali poznati su i kasniji primjeri iz Ha B3 i starijeg željeznog doba.¹⁰⁷ Sličan primjerak evidentiran je kao prilog u grobu 1 sa nekropole NaMa u Vinkovcima, također ukrašen snopovima šrafiranih rombova i visećih trouglova. Interpretiran je kao bronzani skiptar i datiran u kraj 5. stoljeća.¹⁰⁸ Na ovo tumačenje zasigurno su uticale analogije skiptara ili kulturnih palica iz istočnoalpskog kulturnog kruga starijeg željeznog doba.¹⁰⁹

Kalotasta dugmad

Među sitnim ornamentima nalaze se i dva primjerka jednostavnih kalotastih bronzanih dugmadi sa ušicom za prišivanje sa unutrašnje strane (T. II, 10). Riječ je o vrlo raširenim predmetima, hronološki neznatno osjetljivim.¹¹⁰ Najčešće su bila prišivana na odjevne predmete, pojaseve, pregače, ali i na kape i drugu vrstu oglavlja. Distribucija ukazuje na širi prostor Balkana od Podunavlja do istočnoalpskog prostora.¹¹¹ Na teritoriji bosanske Posavine i južnije sasvim se rijetko pojavljuju sve do početka starijeg željeznog doba. Izuzetak predstavljaju nalazi iz ostave Otok kod Vitine u zapadnoj Hercegovini, također pripisani bogatom ženskom ruhu,¹¹² i više komada iz kasnobronzanodopske ostave Gornji Zalukovik u istočnoj Bosni.¹¹³ Masovna produkcija i kombiniranje u nošnje započinje tokom starijeg željeznog doba. Na donjodolinskoj

nekropoli najučestalija su tokom faze 2a–b, odnosno iz 7–6. stoljeća. Nadalje, na Glasincu se pojavljuju od faze IVb i traju do faze Va, tj. kroz čitav horizont starijeg željeznog doba.¹¹⁴

Falera

Kreativan potencijal u obradi bronzave doveo je do pojave artefakata koji često nemaju svoje direktne i pouzdane paralele u lokalnoj/regionalnoj materijalnoj kulturi i za sada predstavljaju izuzetke i predmete vrijedne pažnje. Na cjelokupnu problematiku lijepo se nadovezuje bronzana falera s prostora nekropole u Mravićima (T. II, 3). Izrađena je u obliku pločice sa ispupčenim i djelimično uvučenim omfalosom i ukrašena urezivanjem kratkih crtica i motivom u obliku riblje kosti. Dimenzije su približno 5 cm i na očuvanim dijelovima nema tragova od sistema kopčanja ili fiksiranja.

Zaključna razmatranja

Kao i u većini slučajeva, naša spoznaja o nalazima/prilozima iz grobova i pogrebnoj praksi iz finalnih faza bronzanog doba sjeverne Bosne dolazi u posebno fragmentiranom arheološkom zapisu. Najveći broj informacija poznat je iz naknadno rekonstruisanih grobnih cjelina poput onih iz Paklenice kod Tešnja,¹¹⁵ Lipca kod Doboja¹¹⁶ i Gornje Tuzle.¹¹⁷ No, uprkos tome, artefakti iz ovog perioda odraz su vidljive transformacije nadregionalne distribucijske mreže i pokazatelji promjena u produkciji i konzumaciji, tj. postojanju novih ekonomskih i društvenih strategija lokalnih zajednica.¹¹⁸ Njihova pojava ukazuje i na smanjenu povezanost s kompleksom kulture polja sa urnama. Većina ovih novih bronzanih artefakata, kao što su lučne jednopetljaste/dvopetljaste fibule s trougaonom stopom, male tuljaste sjekire, kratki mačevi tipa Tešanj/Veliki Mošunj i stožaste kopče, evidentirani su ili u inhumacijskim grobovima ili u manjim ostavama koje sadrže predmete koji bi se mogli tumačiti kao oprema jedne ili dvije osobe. Još jedan pokazatelj nove regionalne dinamike, ili

¹⁰³ Pare 2004, 360.

¹⁰⁴ Tarbay 2014, 220, sl. 41; Pankau 2024, 208, Tip 96; karta 23.

¹⁰⁵ Salaš 2005, T. 265: 162.

¹⁰⁶ Wanzek 1992, 263, T. 1: 16; T. 10: 14.

¹⁰⁷ Tarbay 2014, 220.

¹⁰⁸ Dizdar 2002, 40, kat. 142.

¹⁰⁹ Stare 1973; Tecco Hvala 2012, 334.

¹¹⁰ Gavranović / Jašarević 2016, 107.

¹¹¹ Teržan 2016b, 295.

¹¹² König 2004, T. 68: 4–11; Gavranović 2016, 100, sl. 6.

¹¹³ König 2004, T. 22: 233–439.

¹¹⁴ Jašarević 2017, 9–10.

¹¹⁵ Truhelka 1907, 63–65.

¹¹⁶ Jašarević 2022, 65.

¹¹⁷ Čović 1957, 252.

¹¹⁸ Gavranović 2016, 95; 2021, 385.

pak novog demografskog potencijala, tokom Ha B razdoblja je razgranata mreža visinskih gradinskih naselja sa specifičnim keramičkim repertoarom obilježenim snažnom prisutnošću urezanih geometrijskih ornamenata.¹¹⁹ Sličnosti u keramičkoj produkciji, oblicima te motivima ukrašavanja ukazuju na daleko neposredniju prirodu kontakata između pojedinih zajednica. Analiza pogrebnog inventara groba iz Mravića upućuje na to da se radi o predmetima koji su krasili raskošnu žensku nošnju. Odabir efektivnih komada nakita ukazuje na statusnu poziciju žene/žena u ovoj lokalnoj zajednici. Bilo da se radi o posebno odabranom pogrebnom ruhu ili dijelu standardne nošnje, njihovo pokapanje predstavlja posljednji čin cirkulacije predmeta unutar svijeta živih. Deponovanje predmeta u grobu ne predstavlja uništavanje luksuznih artefakata s ekonomskom i simboličkom vrijednošću, već metaforičku demonstraciju prestanka statusa pokojnika na ovome svijetu i njegov novi status u zagrobnom životu.

Nadalje, predmeti od bronzne svjedoče o specijaliziranom zanatstvu s visokim tehničkim i estetskim standardima. Vrijedno je istaknuti da metalurške analize pokazuju da je za izradu dekorisanih ornamenata korištena ruda bakra bogata olovom sa također visokim udjelom kalaja.¹²⁰ Namjerno dodavanje kalaja imalo je za cilj stvaranje zlatne boje predmeta, čime je naglašena njegova ekskluzivnost. Lokalna elita davala je podstrek zanatlijama da razvijaju složene geometrijske dizajne u stvaranju bogatih ukrasa, čiji je cilj promovisanje prestiža i statusnih ideologija.¹²¹ Niti u jednom razdoblju nije ostvaren tako kreativan potencijal u izradi bronzanih predmeta kao u Ha B periodu. Pored predmeta od bronzne, atraktivnost u nošnji naglašena je i zlatnim privjeskom koji pruža nove informacije o umjetničkom i tehničkom nivou društva koje ih je proizvelo. Ako je suditi prema ostalim sakupljenim nalazima iz Mravića, čini se da je grob 1 samo dio veće nekropole koja je direktno povezana sa obližnjim naseljem na Gradini. Dosadašnja arheološka istraživanja na Gradini u Mravićima potvrdila su postojanje značajnog naselja datiranog

u razdoblje Ha B3.¹²² Odnos naselja i nekropole, živih i mrtvih pripadnika zajednice dolazi po standardnom obrascu, gdje su nekropole smještene u bližem vidokrugu naselja na dominantnim brdskim terasama ili gredama. U kulturnom miljeu sjeverne Bosne pogrebni inventar iz Mravića uklapa se u već jasnu matricu distribucije artefakata iz lokalnih mikrocentara, po jasnim regionalnim modelima i utvrđenim pravcem komunikacije dolinom rijeke Bosne i pritoka.

Summary

New clothes for a new era: Grave from Final Bronze Age from Greblje in Mravići, northern Bosnia

This paper presents a set of grave finds from Greblje in Mravići, near Doboj in northern Bosnia. The assemblage consists of a considerable number of body ornaments; belt buckles, bracelets, pendants, fibulae, etc. The primary focus of the study is the morphological, typological and stylistic analysis of the artifacts in relation to other similar known objects, in order to offer a possible solution to the issue of their chronological positioning and a potential place of manufacture or, at the very least, a cultural context. Ultimately, the grave from Mravići provides us with an assemblage that was undoubtedly part of the inventory of a wealthy woman of high social status. The selection of these items for deposition evidences careful curation related to representation of the deceased, and stands as a testament to the complex cultural connections present in the form of a wider regional network at the beginning of the 8th century BC. Furthermore, the interpretation of the "funerary set" enables us to better understand human actions in the past, particularly so for an area where the archaeological heritage of this period has to date been very poorly recorded. To this group we also added other chance finds from the surrounding area. Over the past decade, the Museum in Tešanj has collected, through purchase or donation, a small but significant collection of prehistoric bronze artifacts. Most of them come from the area of the necropolis in Mravići and nearby Gradina. There are also several items from the immediate vicinity of Tešanj. Metal finds consist of a small open-work

¹¹⁹ Gavranović / Jašarević 2016.

¹²⁰ Gavranović / Mehofer 2016, 104; Gavranović et al. 2022, 28.

¹²¹ Jašarević 2020, 60; usp. Gavranović 2017, 117.

¹²² Sistematska arheološka istraživanja na Gradini u Mravićima sprovode se od 2023. godine.

belt buckles, fibulae, bronze spear, small conical buttons, torque, bronze razor, etc. In addition to basic information on the distribution and chronological framework of certain pieces of ornaments themselves provide us with exceptional insight into possible local technological innovations and adaptations based on local traditions, models and aesthetic criteria established among communities from this period.

Bibliografija

- Armbruster, B. R.* 2013, Gold and Gold Working of the Bronze Age, u: Fokkens, H. / Harding, A. (ur.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford University Press, Oxford 2013, 454–468.
- Benac, A.* 1954, Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 9 (n. s.), Sarajevo 1954, 163–171.
- Benac, A. / Čović, B.* 1957, Glasinac, Dio 2, Željezno doba, *Zemaljski muzej u Sarajevu*, Sarajevo 1957.
- Benac, A.* 1967, Kameni kalupi sa Pivnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 21/22 (n.s.), Sarajevo 1967, 155–160.
- Betz, O.* 1995, Considerations on the real and the symbolic value of gold, u: Morteani, G. / Northover, J. P. (ur.), *Prehistoric Gold in Europe: mines, metallurgy and manufacture*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht / Boston / London 1995, 19–28.
- Blečić Kavur, M. / Powell, W. / Jašarević, A.* 2019, Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava, *Godišnjak CBI* 48, Sarajevo 2019, 103–124.
- Bianco Peroni, V.* 1979, I rasoi nell'Italia continentale, *Prähistorischen Bronzefunde VIII/2*, München 1979.
- Čović, B.* 1957, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XII (n. s.), Sarajevo 1957, 241–255.
- Čović, B.* 1958, Barice – Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIII (n. s.), Sarajevo 1958, 77–96.
- Čović, B.* 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XX (n. s.), Sarajevo 1965, 27–145.
- Čović, B.* 1965a, Novi nalazi sa nekropole „Gradac“ u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije, *ČGT VI*, Tuzla 1965, 57–82.
- Čović, B.* 1966, Praistorijska nekropola “Petkovo Brdo” u Radosavskoj, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 21 (n. s.), Sarajevo 1966, 161–167.
- Čović, B.* 1974, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXIX (n. s.), Sarajevo 1976, 281–288.
- Čović, B.* 1987, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Svjetlost / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 575–643.
- Čović, B.* 1987a, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Svjetlost / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 481–530.
- Dizdar, M.* 2002, Željezno doba, u: Jozić, S. (ur.), *Iz kolijevke rimskih careva – Vinkovci u svijetu arheologije*, Gradski muzej Vinkovci / Arheološki muzej u Zagrebu, Vinkovci / Zagreb 2002, 39–48.
- Dragičević, T.* 1897, Nahodaji iz brončanog i bakrenog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 9/3, Sarajevo 1897, 479–481.
- Gabrovec, S.* 1970, Dvoankaste ločne fibule, *Godišnjak CBI* 8/6, Sarajevo 1970, 5–44.
- Gavranović, M.* 2007, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien, *Arheološki vestnik* 58, Ljubljana 2007, 157–166.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 195, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2011.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A.* 2015, Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien, *Godišnjak CBI* 44, Sarajevo 2015, 67–94.
- Gavranović, M. / Jašarević, A.* 2016, Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 33, Zagreb 2016, 89–132.
- Gavranović, M.* 2016, Ladies first? Frauenbestattungen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit aus Bosnien – Chronologie und kulturelle Zugehörigkeit, u: Sirbu, V. / Jevtić, M. / Dmitrović, K. / Ljuština, M. (ur.), *Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe: proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, 24th–27th September 2015*, Faculty of Philosophy / National Museum, Belgrade / Čačak 2016, 91–108.
- Gavranović, M., Mehoffer, M.* 2016, Local forms and regional distributions. Metallurgical analysis of Late Bronze Age objects from Bosnia, *Archaeologia Austriaca* 100, Vienna 2016, 87–107.
- Gavranović, M.* 2017, Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, u: Ložnjak Dizdar, D. / Dizdar, M. (ur.), *The Late Urnfeld Culture between the Eastern Alps and the Danube: proceedings of the international conference in Zagreb, November 7–8, 2013*, Institut za arheologiju, Zagreb 2017, 109–124.
- Gavranović, M.* 2020, Late Bronze Age Geometric Decoration in the Western Balkans – Style and Sta-

- tus, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S.-C. / Popescu, A.-D. / Hansen, S. (ur.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2020, 431–446.
- Gavranović, M. 2021, *Trouble in Transition – the End of the Late Bronze and the Beginning of the Early Iron Age in the Western and Central Balkans*, u: Kaiser, E. / Schier, W. (ur.), *Time and Materiality. Periodization and Regional Chronologies at the Transition from Bronze to Iron Age in Eurasia (1200–600 BCE)*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, B. 31, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2021, 383–401.
- Gavranović, M. / Mehoffer, M. / Kapuran, A. / Koledin, J. / Mitrović, J. / Papazovska, A. / Pravidur, A. / Dorđević, A. / Jacanović, D. 2022, *Emergence of monopoly – Copper exchange networks during the Late Bronze Age in the western and central Balkans*, *PLoS ONE* 17 (3), 1–36.
- Harding, A. 2008, *Razors and male identity in the Bronze Age*, u: Verse, F. / Knoche, B. / Graefe, J. / Hohlbein, M. / Schierhold, K. / Siemann, C. / Uckelmann, M. / Woltermann, G. (ur.), *Durch die Zeiten...: Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2008, 191–196.
- Jamaković, O. 2011, *Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne*, *Godišnjak CBI* 40, Sarajevo 2011, 91–131.
- Jašarević, A. 2017, *Zaboravljeni grobovi iz Donje Doline*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, *Arheologija*, n. s. 54, Sarajevo 2017, 7–30.
- Jašarević, A. 2018, *Arheološki naseobinski kompleks na Griču, Tešanj*, u: Jašarević, A. / Prnjavorac, E. (ur.), *Grad u Bronzi, Tešanj* 2018, 16–57.
- Jašarević, A. 2020, *Igla kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne*, *Acta Illyrica* 4, Sarajevo 2020, 49–66.
- Jašarević, A. 2022, *Lipac – nalazi iz grobova finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne*, *Godišnjak CBI* 51, Sarajevo 2022, 65–84.
- König, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, *Prähistorische Bronzefunde XX/11*, Stuttgart 2004.
- Lehrberger, G. 1995, *The gold deposits of Europe: An overview of the possible metal sources for prehistoric gold objects*, u: Morteani, G. / Northover, J. P. (ur.), *Prehistoric Gold in Europe: mines, metallurgy and manufacture*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht / Boston / London 1995, 115–144.
- Leshtakov, L. 2015, *Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age Bronze Socketed Spearheads in Southeastern Europe*, *Ars et Technica Explicatus*, Sofia 2015.
- Ložnjak Dizdar, D. 2009, *Grobovi uglednica mlade faze kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog bronzanog doba na prostoru južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 42, Zagreb 2009, 157–182.
- Marić, Z. 1964, *Donja Dolina*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 19 (n. s.), Sarajevo 1964, 5–83.
- Metzner-Nebelsick, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, *Marie Leidorf GmbH, Rahden/ Westf.* 2002.
- Meller, H. 2014, *Die neolithischen und bronzezeitlichen Goldfunde Mitteldeutschlands – Eine Übersicht*, u: Meller, H. / Risch, R. / Pernicka, E. (ur.), *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber / Metals of power – Early gold and silver*, 6. Mitteldeutscher Archäologentag, 17.–19. Oktober 2013 in Halle (Saale), *Tagungendes des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11 (2)*, *Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle (Saale)* 2014, 611–716.
- Milošević, A. 2017, *Arheologija Sinjskoga polja, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*, Split 2017.
- Nikolić, V. 1962, *Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne*, *Zbornik krajiških muzeja I*, Banja Luka 1962, 62–79.
- Pabst, S. 2020, *Late Bronze Age and Early Iron Age Central Dalmatia in the Sphere of Interaction between the Carpathian Basin, the Apennine Peninsula and the Aegea*, u: Gavranović, M. / Heilmann, D. / Kapuran, A. / Verčič, M. (ur.), *Spheres of Interaction Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*, *Rahden/ Westf., Leidorf* 2020, 75–93.
- Pankau, C. 2024, *Die Zeremonialwagen der späten Bronzezeit in Europa*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 395, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2024.
- Pare, C. 1998, *Beiträge zum Übergang von der Bronze-zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.)*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45 (1), Mainz 1998, 293–433.
- Pare, C. 2004, *Die Wagen der Bronzezeit in Mitteleuropa*, u: Fansa, M. / Burmeister, S. (ur.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz 2004, 355–372.
- Pernicka, E. 2014, *Possibilities and limitations of provenance studies of ancient silver and gold*, u: Meller, H. / Risch, R. / Pernicka, E. (ur.), *Metalle*

- der Macht – Frühes Gold und Silber / Metals of power – Early gold and silver, 6. Mitteldeutscher Archäologentag, 17.–19. Oktober 2013 in Halle (Saale), Tagungendes des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11 (2), Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle (Saale) 2014, 153–164.
- Ramović, M.* 1999, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SR BiH, u: Kulović, H. (ur.), Radovi sa Simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, (Zenica, 8–11. XI 1973), Muzej grada Zenice, Zenica 1999, 9–20.
- Raunig, B.* 1982, Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 37 (n. s.), Sarajevo 1982, 1–14.
- Salaš, M.* 2005, Bronzové depoty: střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezku, Moravské zemské muzeum, Brno 2005.
- Stare, F.* 1957, Polmesečne britve iz Jugoslavije, Arheološki vestnik 8, Ljubljana 1957, 204–222.
- Stare, V.* 1973, Kultne palice iz Šmarjete, Arheološki vestnik 24, Ljubljana 1973, 730–739.
- Tecco Hvala, S.* 2012, Magdalenska gora: družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora: social structure and burial rites of the Iron Age community, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2012.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age chronology of the Central Balkans, Archaeologia Iugoslavica XXIV, Belgrade 1987, 7–27.
- Teržan, B.* 1990, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria, Katalogi in monografije 25, Narodni muzej Ljubljana, Ljubljana 1990.
- Teržan, B.* 2016a, Fibule / Fibule, u: B. Teržan / E. Borgna / P. Turk (ur.), Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronzaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso: ripostigli delle età del bronzo e del ferro in Slovenia III, Narodni muzej Slovenije, Katalogi in monografije 42, Ljubljana 2016, 233–268.
- Teržan, B.* 2016b, Okrasne plošče – falere in gumbi, u: B. Teržan / E. Borgna / P. Turk (ur.), Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronzaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso: ripostigli delle età del bronzo e del ferro in Slovenia III, Narodni muzej Slovenije, Katalogi in monografije 42, Ljubljana 2016, 285–299.
- Tefšmann, B.* 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika-Hochebene), Godišnjak CBI 33, Sarajevo 2004, 139–183.
- Tarbay, G.* 2014, Late Bronze Age depot from the foothills of the Pilis Mountains, Dissertationes Archaeologicae 2, Budapest 2014, 179–298.
- Tomas, T.* 2023, Rezultati istraživanja prapovijesne kamene gomile u Drinovcima s posebnim osvrtom na zlatne nalaze / The results of the excavations at the prehistoric stone mound in Drinovci with a special focus on gold finds, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 40 (1), Zagreb 2023, 41–73.
- Treherne, P.* 1995, The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe, Journal of European archaeology 3 (1), Cambridge University Press, Cambridge 1995, 105–144.
- Truhelka, Č.* 1907, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini (Nalazi bronzane dobi iz Tešnja i okolice), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX (s. s.), Sarajevo 1907, 62–75.
- Vasić, R.* 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XIV/12, Stuttgart 1999.
- Vasić, R.* 2010, Die Halsringe im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XI/7, Stuttgart 2010.
- Vasić, R.* 2015, Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XII/3, Stuttgart 2015.
- Vinski, Z.* 1958, O prapovijesnim zlatnim nalazima iz Jugoslavije, Arheološki radovi i rasprave 1, Zagreb 1958, 207–236.
- Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K.* 1962, O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave 2, 263–293.
- Vinski-Gasparini, K.* 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije 1, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini, A.* 1983a, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 547–646.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983b, Ostave s područja kulture polja sa žarama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 647–667.
- Žeravica, Z.* 1993, Axte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro und Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart 1993.
- Wanžek, B.* 1992, Der älturnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyelóti ("Lengyelóti II") Komitat Somogy, Ungarn. Eine Vorlage, Acta Praehistorica et Archaeologica 24, Berlin 1992, 249–288.
- Weber, C.* 1996, Die Rasierrmesser in Südosteuropa, Prähistorische Bronzefunde VIII/5, Stuttgart 1996.

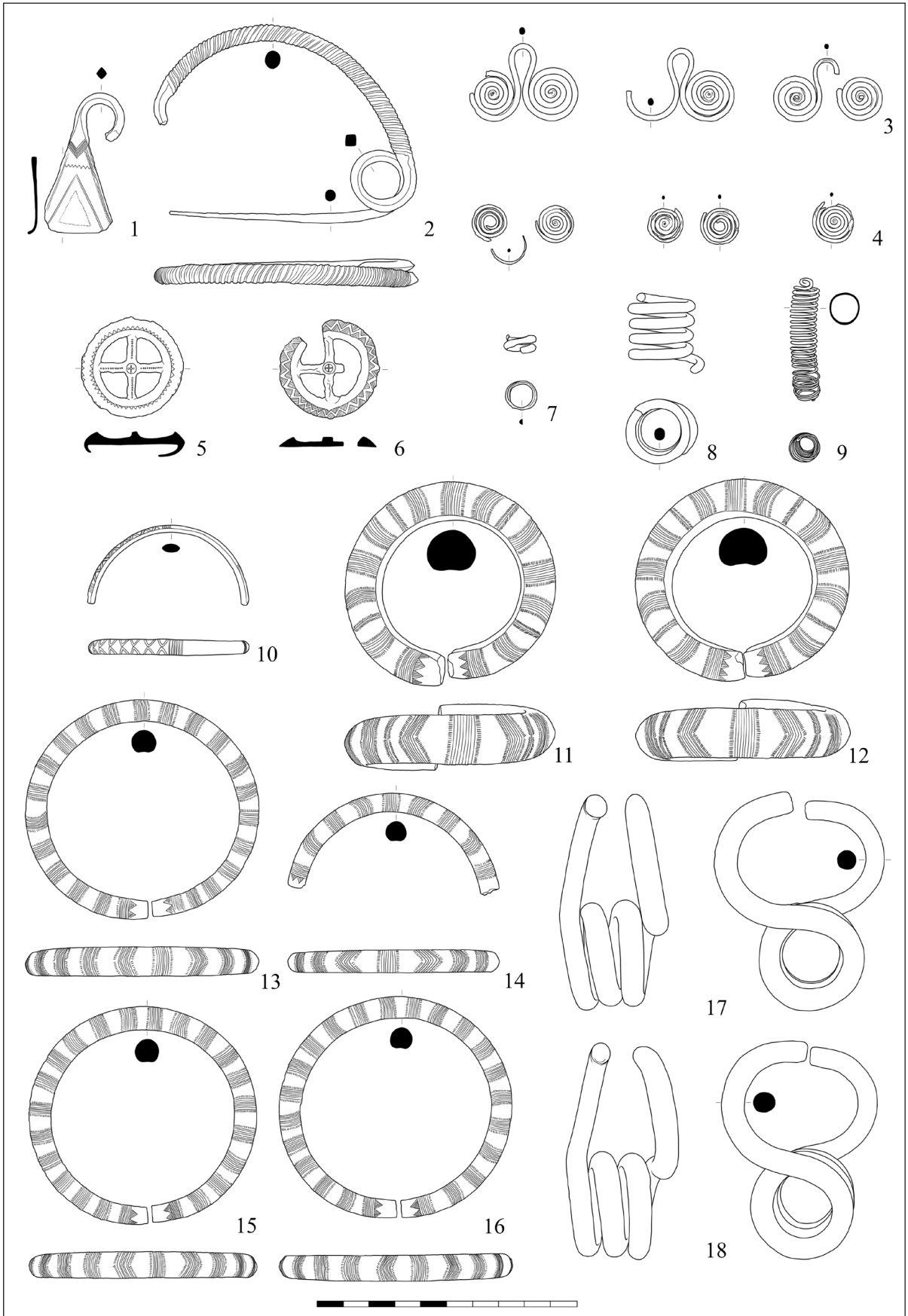

Tabla I

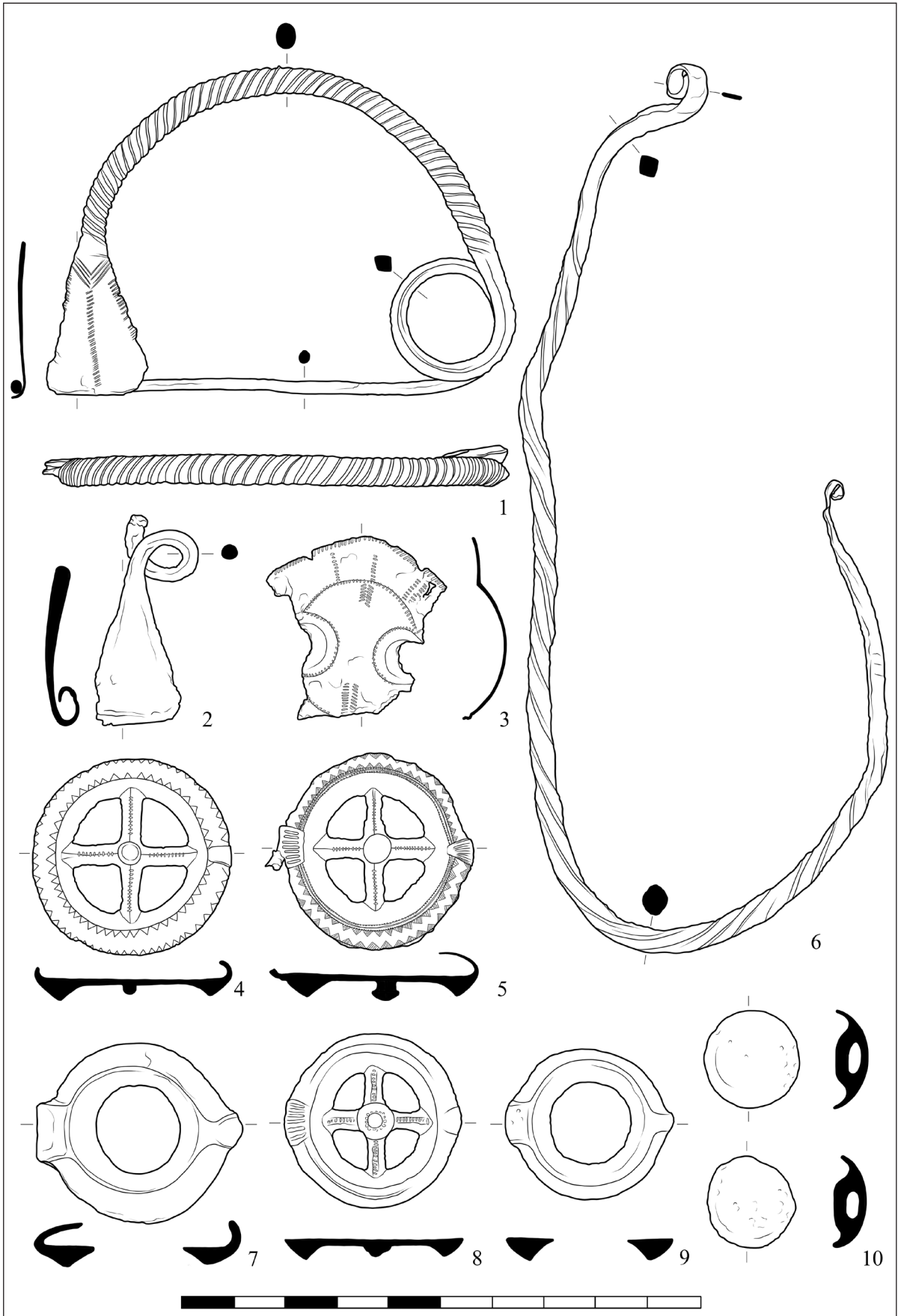

Tabla II

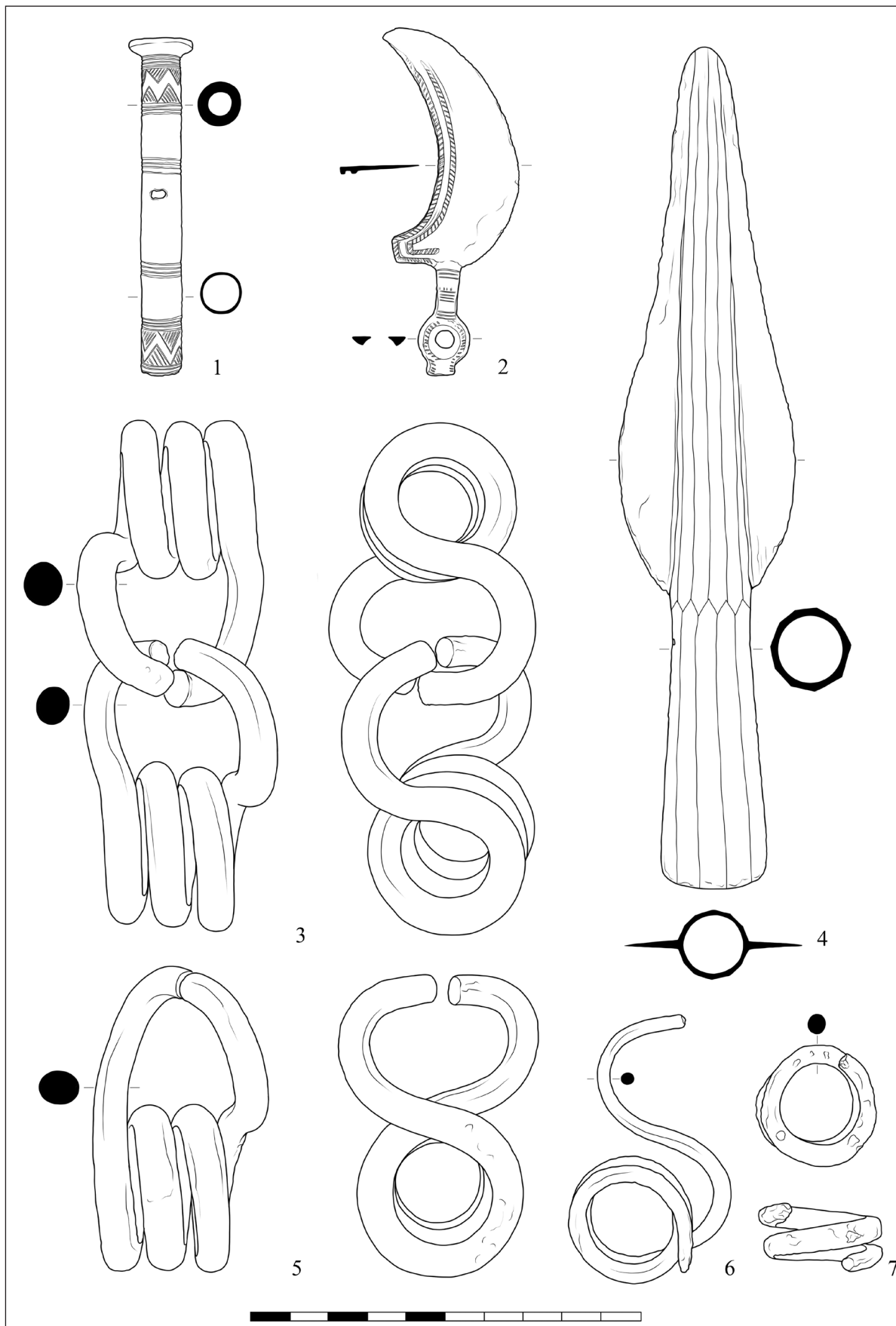

Tabla III

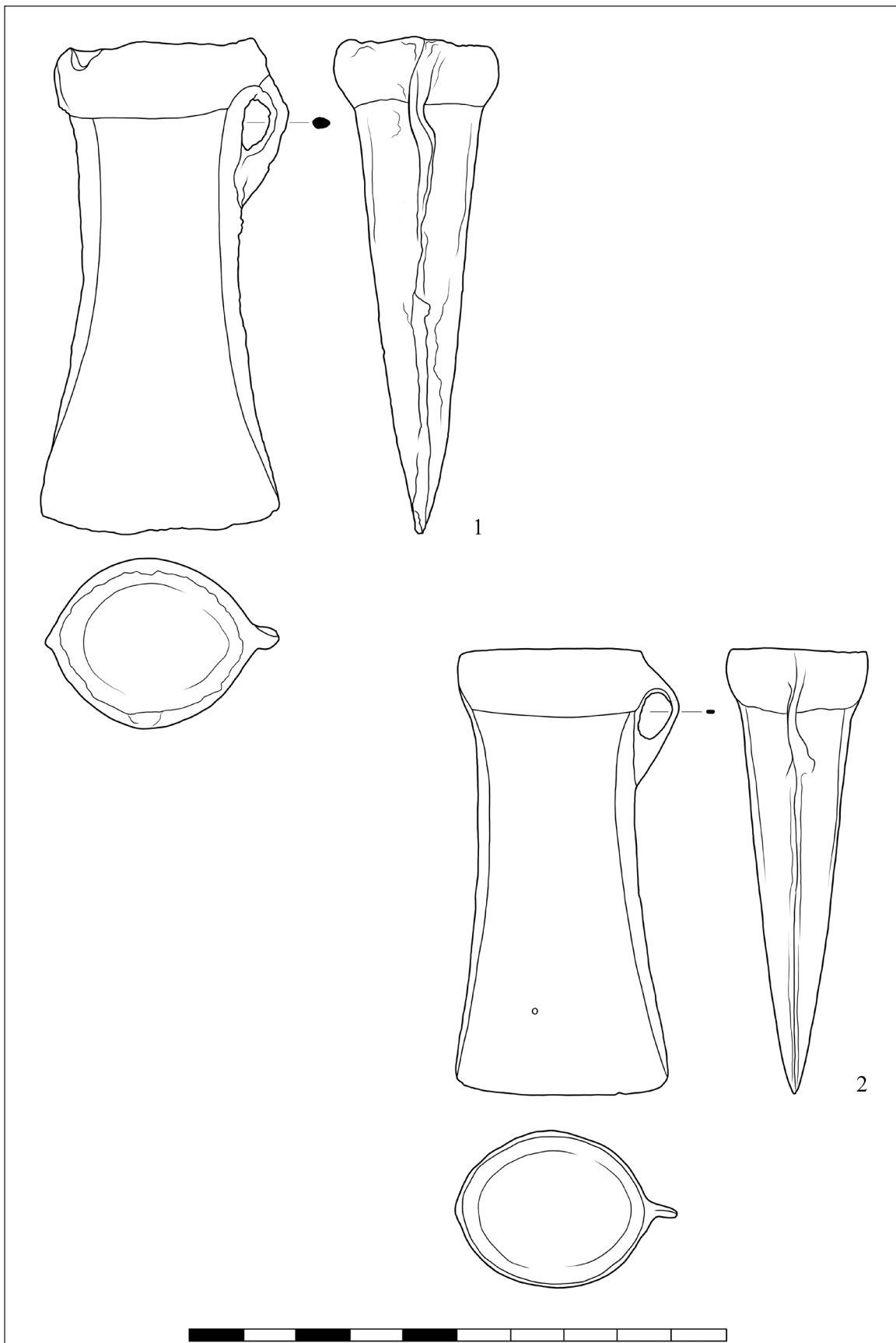

Tabla IV